

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی
گروه ادبیات فارسی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
در رشته‌ی ادبیات و زبان فارسی

عنوان:

سبک شعر منوچهری دامغانی

استاد راهنما:

دکتر سیده محمد راستگوفر

به وسیله‌ی :

زهیر نادعلیزاده

بهمن ماه ۸۸

دانشگاه کاشان
دانشکده علوم انسانی

بسمه تعالی

تاریخ:
شماره:
پوست:

مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه
صورتجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

شماره دانشجو: ۸۵۲۳۱۱۰۰۰۵

نام و نام خانوادگی دانشجو: زهیر نادعلیزاده

دانشکده علوم انسانی

رشته: زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه: سبک شعر منوچهری دامغانی

تاریخ دفاع: ۱۳۸۸/۱۱/۳

تعداد واحد پایان نامه: ۴

این پایان نامه به مدیریت تحصیلات تکمیلی به منظور بخشی از فعالیتهای تحصیلی لازم برای اخذ درجه کارشناسی ارشد ارائه می گردد. دفاع از پایان نامه در تاریخ ۸۸/۱۱/۳ مورد تأیید و ارزیابی اعضای هیأت داوران قرار گرفت و با نمره $\frac{۱۹۱۰}{۱۰}$ به حروف نوزده و یک و با درجه عالی به تصویب رسید.

اعضاء هیأت داوران:

عنوان	نام و نام خانوادگی	مرتبه علمی	امضاء
۱. استاد راهنما:	دکتر محمد راستگوفر	استادیار	
۲. استاد مشاور:	دکتر مصطفی موسوی	استادیار	
۳. متخصص و صاحب نظر داخل دانشگاه	دکتر سید مهدی متولی	استادیار	
۴. متخصص و صاحب نظر خارج از دانشگاه	دکتر علی محمد موذنی	استاد	
۵. نماینده تحصیلات تکمیلی	دکتر عباس اقبالی	دانشیار	

مدیریت تحصیلات تکمیلی دانشگاه

آدرس: کاشان- بلوار قطب روانی

کدپستی ۵۱۱۶۷-۸۷۳۱۷

تلفن ۵۵۱۳۱۵-۵۵۱۳۱۵ دوخطی

http://www.kashanu.ac.ir

تقدیم به: پدرم

که به تشویق او از کودکی دیوان منوچهری را بر بالین داشتم.

چکیده:

منوچهری دامغانی از شعرای قرن پنجم و از فحول قصیده سرایان تاریخ شعر ایران است. از زندگی و احوال او اطلاعی در دست نیست. عمده شهرت وی به جهت قصاید و مسمطات اوست. منوچهری را شاعر طبیعت لقب داده‌اند. ما در این پایان نامه به بررسی سبک شناسانه شعر او در چهار سطح آوایی، زبانی، ادبی و فکری پرداخته‌ایم. در بررسی سطح آوایی آن را به سه بخش موسیقی بیرونی (عروض) کناری (قافیه و ردیف) درونی (جناس و تکرار) تقسیم کرده‌ایم. در سطح زبانی نیز به ویژگیهای صرفی و نحوی (واژگان، ترکیبات، افعال، جابجایی ارکان جمله و ...) پرداخته‌ایم. سطح ادبی نیز شامل بررسی صنایعی است همچون تشبیه، استعاره، تشخیص، موازنه، تناسب، تلمیح و پارادوکس. در سطح فکری او نیز در نمایی کلی در وجوه اندیشگی شعرش سخن گفته‌ایم و در فصل جداگانه با عنوان درباره تصاویر کلیاتی در باب ساختار تصاویرش بیان شده است. از آنجا که کار سبک شناسی نیاز به بررسی همه جانبه اثر دارد، سعی شده است تا با مطالعه دقیق و کامل اشعار، بررسی دقیق و سبک شناسانه‌ای از آن صورت گیرد و در بعضی قسمت‌ها نتایج بدست آمده با آمار و ارقام نیز ارائه شود.

کلمات کلیدی: منوچهری، شعر فارسی، سبک شخصی، زبان، تصویر.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات

۲	۱- موضوع تحقیق
۲	۲-۱ کلیات تحقیق
۲	۳-۱ زمینه ، سابقه و تاریخچه تحقیق
۲	۴-۱ اهداف تحقیق
۲	۵-۱ فرضیه ها و سوال های ویژه
۳	۶-۱ روش تحقیق
۳	۷-۱ اهمیت و ارزش تحقیق

فصل دوم : مقدمه

۵	مقدمه
---	-------------

فصل سوم: ویژگی های صوری اشعار

۶	ویژگی های صوری اشعار
---	----------------------------

فصل چهارم : سطح آوایی

۱۱	سطح آوایی
۱۱	الف-۱) بحر رمل
۱۱	الف-۲) بحر هزج
۱۲	الف-۳) بحر مضارع
۱۲	الف-۴) بحر متقارب
۱۲	الف-۵) بحر مجتث
۱۲	الف-۶) بحر منسرح
۱۲	الف-۷) بحر سریع
۱۳	الف-۸) بحر رجز
۱۳	الف-۹) بحر کامل
۱۳	خروج از وزن عروضی

۱۴ سکتته عروضی
۱۵ تغییر تلفظ به ضرورت وزن
۱۶ نتایج
۱۹ (ب) موسیقی کناری
۱۹ (ب-۱) ردیف
۲۱ نتایج
۲۱ (ب-۲) قافیه
۲۲ عیوب قافیه
۲۲ (الف) اقواء
۲۳ (ب) غلّو
۲۴ (ج) ایطاء
۲۴ (د) شایگان
۲۴ (ه) تکرار قافیه
۲۵ (و) عیوب دیگر
۲۶ بعضی ویژگی های زبانی در قافیه
۲۷ قافیه بدیعی
۲۸ (ب) ذوقافیتین
۲۸ (ج) تجنیس
۲۹ (د) توسیم
۳۱ (ه) ردالقافیه
۳۲ نتایج
۳۵ (ج) موسیقی درونی
۳۵ (ج-۱) تکرار به صورت کامل
۳۵ (ج-۱-۱) واژه
۳۵ (ج-۱-۲) جمله
۳۵ (ج-۱-۳) تکرار بی فاصله جمله
۳۶ (ج-۱-۴) تکریر
۳۶ (ج-۱-۵) ردالعجز علی الصدر

۳۶	ج-۱-۶) طرد و عکس
۳۷	ج-۲) تکرار به صورت ناقص
۳۷	ج-۲-۱) واج آرایبی
۳۷	ج-۲-۲) جناس
۳۷	ج-۲-۲-۱) تام
۳۸	ج-۲-۲-۲) مضارع و لاحق
۳۸	ج-۲-۲-۳) زاید
۳۹	ج-۲-۲-۴) ناقص
۳۹	ج-۲-۲-۵) مطرف
۳۹	ج-۲-۲-۶) استهلالی
۳۹	ج-۲-۲-۷) اشتقاق
۴۰	ج-۳) تکرار در ساختار عطف
۴۰	ج-۳-۱-۶) تکرار با جفت های همراه
۴۰	ج-۳-۲) معنوی (اطناب)
۴۰	ج-۳-۳) ساختاری
۴۲	نتایج

فصل پنجم: سطح زبانی

۴۴	سطح زبانی
۴۴	الف) خانواده واژگان
۴۴	الف-۱) واژه های فارسی کهن
۴۵	الف-۲) نام چیزها
۴۶	الف-۲) واژگان بیگانه
۴۶	الف-۲-۱) عربی
۴۸	الف-۲-۱-۱) مهجور
۴۸	الف-۲-۱-۲) غیر مهجور
۴۸	الف-۲-۲) دیگر زبانها
۴۸	ب-۱) واژه های عینی (اسم ذات)
۴۸	ب-۲) واژه های ذهنی (اسم معنا)

ج) لحن و لهجه ۴۹

نتایج ۵۲

ب) ویژگی‌های دستوری (صرف و نحو) ۵۶

ب- ۱) حروف ۵۶

ب- ۲) واژگان ۶۳

ب- ۳) فعل ۶۶

ج- ۳) مطابقه صفت و موصوف ۷۶

ج- ۴) حذف ۷۶

ج- ۵) تکمله ۷۷

نتایج ۸۲

فصل ششم: سطح ادبی

سطح ادبی ۸۶

الف) تشبیه ۸۶

الف- ۱) تشبیه تفصیلی (گسترده) ۸۶

الف- ۲) تشبیه مرکب ۹۷

الف- ۳) تشبیه فشرده ۱۰۰

الف- ۴) حسی و غیر حسی بودن تشبیهات ۱۰۲

الف- ۵) تشبیه وهمی ۱۰۴

ب) استعاره ۱۰۴

ج) کنایه ۱۱۰

د) مجاز ۱۱۳

نتایج ۱۱۴

بدیع ۱۲۰

الف) موازنه ۱۲۰

ب) لف و نشر ۱۲۰

ج) تلمیح ۱۲۱

د) تضمین ۱۲۵

ه) ارسال المثل ۱۲۵

۱۵۶ (و) مبالغه
۱۲۷ (ز) پی آوری
۱۲۸ (ح) التفات
۱۳۰ (ط) مراعات النظر
۱۳۱ (ی) تضاد
۱۳۲ (ک) حسن تعلیل
۱۳۲ (ل) پارادوکس
۱۳۳ (م) ایهام
۱۳۵ نتایج
۱۴۰ معانی
۱۴۷ نتایج
	فصل هفتم : سطح فکری
۱۵۰ سطح فکری
	فصل هشتم : درباره تصاویر
۱۵۴ درباره تصاویر
۱۵۴ پراکندگی عناصر تصویر
۱۵۵ گوناگونی تصاویر یک شیء
۱۵۷ گشتار در تصاویر
۱۵۸ آفاقی بودن تصاویر
۱۵۸ اصوات و آواها
۱۵۹ هنر، علوم، آئین ها در تصاویر
۱۶۲ صبغه اسلامی تصاویر
۱۶۲ عنصر جغرافیا در تصاویر
۱۶۶ مدایح
۱۶۹ درباره مسمط
۱۷۱ منابع و مأخذ

فصل اول

کلیات تحقیق

۱- موضوع تحقیق :

بررسی ویژگی های سبکی شعر منوچهری دامغانی در حوزه زبان ، تصاویر ، بلاغت ، موسیقی و ...

۱-۲ کلیات تحقیق :

این تحقیق حاصل بررسی سبک شناسانه شعر منوچهری ، از چهار دیدگاه آوایی ، زبانی ، ادبی، فکری است . شامل مقدمه ویژگی های صوری اشعار ، بررسی سطح آوایی (موسیقی بیرونی و کناری و درونی) سطح زبانی (واژگان و ترکیبات و صرف و نحو) سطح ادبی (بیان و بدیع و معانی) و سطح فکری است . فصلی نیز در کلیات و ویژگی های تصویر او تنظیم شده است .

۱-۳ زمینه ، سابقه و تاریخچه تحقیق :

با این که منوچهری از شاعران برجسته سبک خراسانی است که سبک ویژه و شخصی نیز دارد ، درباره او کار مستقل و همه سویه ای انجام نگرفته ، جز آنکه در کتاب سبک خراسانی درباره سبک زمان منوچهری به طور کلی آمده است و آنچه در کتاب صور خیال درباره تصویرهای او.

۱-۴ اهداف تحقیق :

- الف) شناخت و شناسایی ویژگی های سبک شعر منوچهری
- ب) تکمیل یا تصحیح نظریات مطروحه درباره بعضی جنبه های زبان و تصاویر شعر او
- ج) آشنایی بیشتر با ویژگی های سبکی شعر فارسی به ویژه سبک خراسانی .

۱-۵ فرضیه ها و سوال های ویژه :

- الف) خصائص برجسته سبک منوچهری چیست ؟
- ب) ویژگی های ممتاز زبانی او چه چیزهایی هستند ؟
- ج) تصاویر منحصر او چگونه و از چه عناصری شکل گرفته اند .

۱-۶ روش تحقیق :

توصیفی - تحلیلی به گونه زیر :

الف. فیش برداری از مواد لازم سبکی با مطالعه دقیق و چند باره دیوان منوچهری

ب. دسته بندی ، تحلیل و بررسی فیش ها با بهره گیری از منابع لازم

ج. آمارگیری و نتیجه گیری

۱-۷ اهمیت و ارزش تحقیق :

الف. پی بردن به جنبه های تمایز شعر منوچهری به عنوان یکی از چهره های برجسته شعر

ایران

ب. به دست آوردن نمودار و نمونه ای کامل از یک سبک شخصی

ج. با تکیه بر آمار و نتایج تحقیق ، یافتن امکانی برای رفع بعضی نارسایی ها و کمبودها که در

تصحیح دیوان منوچهری راه یافته است .

فصل دوم

مقدمه

مقدمه :

« ابوالنجم احمد بن قوص بن احمد » ، با تخلص منوچهری ، (مشتق از نام ممدوح وی منوچهر بن قابوس بن وشمگیر) از مردم دامغان بوده است .

پس از سال های پرورش و نوجوانی به گرگان می رود و به دربار پادشاهان خاندان زیار راه می یابد و در سفری که مسعود غزنوی پس از استقرار در سلطنت به گرگان می کند ، به جمع شاعران و مداحان او می پیوندد . در دربار مسعود ، جایگاهی بلند می یابد و محسود حاسدان می شود .

نیز از تاریخ میلاد و وفات وی اطلاع دقیقی در دست نیست جز آنکه به گفته محمد عوفی در لباب الالباب « اندک عمر و بسیار فضل بود » (به تلخیص از مقالات سعید نفیسی ، مجله باخترا ، ۱ و ۲)

اما شعر او ، هر چند در مجموعه و دوره اسلوب خراسانی قرار می گیرد ، با این همه دیوانش « نمونه یک جهش (موتاسیون) سبکی در آن دوره است » (سبک شناسی شعر ، ۵۳) اما باید توجه داشت که سبک ها در طول دوره های مختلف ، ناگهانی و دفعتا تغییر نکرده اند و همواره با حرکتی تدریجی ، عناصر و مختصاتی محدود و کم رنگ شده اند و ویژگی های تازه تری به جای آن ها پدید آمده اند .

در همین جاست که شاید نتوان میان سبک های مختلف خطی قاطع رسم کرد ، چرا که میان سبک های اصلی ، همچون خراسانی و عراقی بسیار خرده سبک های میانی و واسطه قرار گرفته اند و انحراف از معیار سبک دوره را گام به گام پیش برده اند .

در شعر منوچهری نیز ، ویژگی ها و شاخصه های بارزی از سبک خراسانی حضور دارد هرچند خصوصیات از دوره های پیشین ، همچو شعر سامانی و عناصری از اسالیب پسین همچون شعر آذربایجانی نیز ، در دیوان او قابل ردیابی است .

در حوزه زبان ، کاربردهای صرفی و نحوی کهن ، بی پروایی در بهره گیری از واژگان غریب و متروک عربی ، گستره وسیع اعلام عربی ، روابط تسبیحی کلمات ، بنیه ضعیف شگردهای علم معانی و غیاب اغراض ثانوی جملات ، تکرار های لفظی و معنوی و ساختاری و ... همگی باعث شده است زبان شعر او خالی از آن انعطافی باشد که حتی در شعر همعصرانش همچون عنصری و فرخی ، می بینیم - چه رسد به دوره های بعد - و این مجموعه عواملی است که زبان او را تا حدی بدوی و وحشی کرده است .

اما ادبیت و شعریت آثار او ، بیشتر بر عهده خلاقیت و بداعت بی لکنت و شادمان اوست در حیطه تصاویر ، هرچند شیوه او در تصویر سازی اغلب شکلی از گزارش دارد و گسستگی نگاه شاعر از حالات انفسی و درونی اش ، گاه به سترونی عاطفی زبان و تصویر منجر شده است ، با این همه نوگرایی و نوجویی او در این راه ، چنان ممتاز و جوان و جوشان است که اصل تمایز او با شاعران این دوره - و حتی دوره های بعد - را سبب شده است .

ساختمان تصاویرش را قریب به اتفاق بر پایه ی تشبیه ، آنهم تشبیهات گسترده بنا کرده که چشمگیرترین وجهه شعر اوست از دیگر وجوه ادبی شعرش، ندرت استعارات مصرحه، مجاز ، ارسال المثل، پارادوکس و ایهام و همچنین حضور معتدل دیگر آرایه ها و صنایع است.

نیز شیفتگی و احاطه او در شعر عرب، در دیوان او نمایش و انعکاسی تمام دارد. و از همین رو شعر او را در حوزه تصاویر گاه تحت تأثیر اسلوب «سری رفاء» و «ابن معتز» (صور خیال ۵۱۸) و در قسمت خمریات متأثر از «ابونراس» (با کاروان حله ۱۱۷) دانسته اند.

هرچند نگارنده با بضاعت مزجانش در اطلاع از ادب عرب، صلاحیت نظر در چند و چون این احکام را نداشته است.

□

پیشینه آثاری که پیرامون شعر او نوشته شده، به اجمال از این قرارند:

در «شعرالعجم» شبلی نعمانی، بخشی نیز به منوچهری اختصاص یافته که بحثی است در زندگی و احوال و برخی ممیزات شعری او که هرچند از نگاه نو (نسبت به متقدمین) خالی نیست، اما همچنان تذکره وار است.

ارزیابی مجمل و در عین حال راهنما و باریکبین بدیع الزمان فروزانفر در «سخن و سخنوران»، مقاله عبدالحسین زرین کوب در «با کاروان حله» در باب اوضاع دوره حیات و اصول شعری و فکری منوچهری، تک نگاری محمدرضا شفیعی کدکنی در تحلیل تصاویر و ساختار شعر او در «صور خیال»، نیز نقد و بررسی غلامحسین یوسفی درباره وجوه شعر او برپایه قصیده باران در «چشمه روشن» از جمله آثار نقادانه در باب اشعار اوست.

همچنین باید به جمع آوری اصطلاحات و نام نغمات و سازهای دیوان به وسیله حسینعلی ملاح در «منوچهری دامغانی و موسیقی شعر» اشاره کرد.

جز اینها نظریات (گاه شتابزده و گاه درخور تأمل) و در اغلب موارد متشابهی که در تاریخ های ادبیات (از نویسندگانی چون ذبیح الله صفا ، صادق رضازاده شفق ، ادوارد براون ، هرمان اته و ...) پیرامون او آمده نیز در دایره سوابق پژوهشی حول منوچهری قرار می گیرند.

آثاری نیز که با نگاه سبک شناسانه به سراغ شعر او رفته‌اند: یکی «سبک خراسانی در شعر فارسی» محمدجعفر محجوب است که در میان ذکر خصایص مشترک سبک دوره، نمونه‌هایی از ابیات منوچهری را نیز آورده است. همچنین بررسی‌های به غایت گذرا و مختصر (اغلب بی ذکر شواهدی) که در «سبک شناسی شعر» سیروس شمیسا و «سبک شناسی شعر پارسی از رودکی تا شاملو» محمد غلامرضایی، در باب اشعار او آمده قابل ذکرند.

بررسی سبک شعر منوچهری، براساس دیوان مصحح دکتر محمد دبیر سیاقی صورت گرفته است.

در میان نسخ موجود از دیوان منوچهری، کهن ترین نسخه مربوط به سال های ۱۲۵۰ هجری قمری است و نسخه ای قدیم تر از آن یا باقی نمانده یا همچنان ناشناس مانده است. تصحیح دیوان نیز نه بر پایه نسخه اساس که تماما شکلی التقاطی داشته و در این میان انبوهی از سلاقی و حدسیات و گمان های مصحح (و دیگران همچو فروزانفر و دهخدا و نفیسی) نیز در متن راه یافته‌اند.

بنابراین بررسی سبک شناسانه شعر او نیز، بر پایه چنین متنی (که گاه بسیار نا استوار و گنگ و پریشان است) از خطا بر کنار نخواهد بود. (چنان که نیست) روش کار چنین بوده است که قصیده به قصیده و مسمط به مسمط و بیت به بیت، خوانده شده و هر بیت از سه منظر اصلی (موسیقائی، زبانی و ادبی) واکاوی، و از نکته های بیت فیش برداری شده است.

سپس در ذیل طبقه بندی هایی کلی و جزئی، نمونه هایی از ابیات را آورده ایم و آنجا که ضروری بوده شماره ابیات دیگر هم برای تکمیل مثال ها، ذکر شده است. و در پایان هر مبحث، ذیل نتایج، نمونه ها تحلیل و بررسی شده اند و گاه در موارد ضرور، همراه با درصد و بسامد. در حقیقت پس از نشان دادن نمونه ها و "جنس سبک"، به دلایل قلت یا کثرت شاخص سبکی و "تاثیر سبک" پرداخته ایم.

در هر حال منوچهری شمایی یکی است در شعر تصویر مدار و این پژوهش ناتمام، شاید توانسته باشد تنها سایه ای از این شمایل را تصویر کند که امیدوارم.

فصل سوم

ویژگیهای صوری اشعار

ویژگیهای صوری اشعار

برای مثال به این بیت توجه کنید:

پرده راست زند نارو بر شاخ چنار
پرده باده زند قمری بر نارونا (۶)

به راحتی می توان نارو و قمری را جا به جا کرد تا مصراع دوم، آهنگ شنیدنی تری داشته باشد و آوای شعر برجسته تر شود. اما منوچهری، حتی به چنین هماهنگی آشکاری نیز بی توجه بوده است چه رسد به ساخت های پیچیده تر.

۶- رد العجز علی الصدر، از گونه ای که واژه صدر، در حشو مصراع باشد در شعر او، بسامد بالایی دارد.

۷- تکرار با جفت های همراه و تکرار بی فاصله جملات، هر چند بسیار معدود است، اما هم در دیوان او و هم در قیاس با دیوان های شاعران همعصرش، بسیار بدیع و تازه می نماید و از مصادیق خروج از هنجارهای سنتی در شعر اوست.

۸- بسامد تکرار ها در مسمط ها پایین تر است. چرا که مسمطها یا روایی هستند یا وصف های تفصیلی همراه مدایح کوتاه، که مجموعاً راه را بر اطناب او بسته است.

۹- تکرار در ساختار عطف علاوه بر ایجاد اطناب، و کمک به پُر کردن بیت، باعث ازدیاد موسیقی لفظی شده است. در این ساختار، گونه ای که با تکرار حروف است، بسامد بیشتری دارد و نیز خود این روش، از ویژگی های شعر منوچهری است.

فصل چهارم

سطح آوایی